

Ιστορία, αρχαιολογία. Όρια της αρχαίας Πιερίας ήταν ο Αλιάκμων στα βόρεια, ο Πηνειός στα νότια, ο Όλυμπος και τα Πιέρια στα δυτικά και η θάλασσα στα ανατολικά. Περιελάμβανε δηλαδή, εκτός από το έδαφος που καταλαμβάνει σήμερα ο νομός Πιερίας, και την περιοχή κατά μήκος της ανατολικής όχθης του Αλιάκμονα, γύρω στα Παλατίτσια και τη Βεργίνα (σήμερα στον νομό Ημαθίας) μεταξύ των οποίων εκτείνονται τα ερείπια που αποδίδονται στην αρχαία πόλη της Πιερίας Βάλλα.

Από τους χρόνους του Ομήρου και του Ησιόδου, τουλάχιστον, ο Όλυμπος παίρνει εντελώς ξεχωριστή θέση στην ελληνική μυθολογία. Στους πρόποδες του, ανάμεσα στην Κατερίνη και το Λιτόχωρο, βρίσκεται το Δίον, με το παμμακεδονικό Ιερό του Ολύμπιου Δία, κοντά στο χωριό Μαλαθριά. Πληροφορίες γι' αυτό από τους προϊστορικούς χρόνους δεν υπάρχουν, λόγω των περιορισμένων ανασκαφικών ερευνών. Είναι πάντως γνωστό ότι οι Μακεδόνες βασιλιάδες το είχαν λαμπρύνει με αναθήματα. Εκεί οργάνωνε ο Αρχέλαος (413-399 π.Χ.) ετήσιες γιορτές, στις οποίες συμμετείχαν όλοι οι Μακεδόνες, με θυσίες, θεατρικούς και μουσικούς αγώνες, και οι οποίες διαρκούσαν 9 ημέρες, κάθε μια αφιερωμένη και σε μια Μούσα. Για τις γιορτές αυτές έχτισε ο Αρχέλαος νέο ναό του Δία, στάδιο και θέατρο, και εξασφάλισε το ιερό και την πόλη με ισχυρά τείχη. Στο Δίον επίσης γιόρτασε ο Φίλιππος την καταστροφή (348 π.Χ.) της Ολύνθου και εκεί πρόσφερε θυσίες στον Ολύμπιο Δία ο Αλέξανδρος πριν ξεκινήσει για την ασιατική εκστρατεία του (334 π.Χ.). Και το ξαναθυμήθηκε πάλι μετά τη νίκη του στον Γρανικό, οπότε ανάθεσε στο Λύσιππο να φιλοτεχνήσει έφιππους ανδριάντες των 25 αγαπημένων του εταίρων που είχαν πέσει στη μάχη και να στηθούν μαζί με ένα δικό του στο Δίον, όπου επίσης υπήρχαν χρυσοί ανδριάντες των βασιλιάδων της Μακεδονίας.

Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως αρκετά ενδιαφέροντα ευρήματα. Μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τα τείχη της πόλης, που σχηματίζουν τραπέζιο έκτασης 400 στρεμμάτων περίπου, όπου διακρίνονται κατά διαστήματα οι πύργοι, ενώ οχυρωτική τάφρος συνδεόταν με το ποτάμι, τη Βαφύρα των αρχαίων, που ήταν ναυσιπόρος. Φαίνονται επίσης οι θέσεις του σταδίου και του θεάτρου. Εκεί πρέπει να ήταν και το τέμενος του Δία. Πιο πρόσφατα αποκαλύφθηκε ανατολικότερα ένα ρωμαϊκό ωδείο, ενώ μέσα στην πόλη έχουν αποκαλυφθεί πλακόστρωτοι δρόμοι πλάτους 4 μ. και σπουδαία λείψανα παλατιοχριστιανικών βασιλικών, για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω. Αξιόλογοι είναι επίσης οι μακεδονικοί τάφοι, που ερευνήθηκαν στην περιοχή της Μαλαθριάς και της Καρύτσιας. Άλλοι σπουδαιότεροι τύποι συνδεδεμένοι με τη μυθολογία είναι τα Λειβηθρα και η Πίμπλεια, που εντοπίζονται στα τωρινά Κανάλια και στη Μπάρα, που σχηματίζουν χείμαρροι του Κάτω Ολύμπου, κοντά στη Σκοτίνα. Τα Λειβηθρα θεωρούνταν πατρίδα του Ορφέα.

Σπουδαιές αρχαίες πόλεις της Πιερίας ήταν το Ηράκλειον κοντά στον Πλαταμώνα, η Μεθώνη, όπου ο Φίλιππος έχασε το ένα του μάτι κατά την πολιορκία της, το Αγιίνιον, η Πέτρα, το Κίτρος και φυσικά η Πύδνα, όπου οι Ρωμαίοι νίκησαν τον τελευταίο βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα (148 π.Χ.). Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και η Πιερία συμμαρτυρεί τις τύχες της υπόλοιπης Μακεδονίας.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα της Πιερίας είναι συγκεντρωμένα στο μουσείο Θεσσαλονίκης, στο τοπικό μουσείο του Δίου και στην αρχαιολογική συλλογή που υπάρχει στην Κατερίνη.

Μεσαιωνικοί χρόνοι. Στα μεσαιωνικά χρόνια ο νομός Πιερίας ακολουθεί τις τύχες της υπόλοιπης Μακεδονίας, μόνο που οι επιδρομές των διάφορων φυλών εδώ είναι πιο συχνές. Η γεωγραφική θέση της περιοχής κοντά στη Θεσσαλονίκη και στα περάσματα προς τη Θεσσαλία είναι οι βασικοί λόγοι γι' αυτές τις δοκιμασίες. Η Πιερία ταλαιπωρείται από τους Ούννους, Σλάβους, Αβάρους, Νορμανδούς κλπ., κάθε φορά που αυτοί θέλουν να περάσουν από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία και στη νότια Ελλάδα, και κάθε φορά που, μετά την αποτυχία τους να κυριεύσουν τη Θεσσαλονίκη, ξεσπούν στις γύρω περιοχές. Επί Φραγκοκρατίας, ο ιδρυτής του φραγκικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης Βονιφάπιος ο Μομφερατικός, όταν το 1205 ξεκινάει για να κατακτήσει τις υπόλοιπες χώρες του βασιλείου του στην Κάτω Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, ιδρύει στη θέση της αρχαίας πόλης της Πιερίας Ηράκλεια, επάνω σε παλιότερο πυρήνα φρουρίου, το κάστρο του Πλαταμώνα, που δεσπόζει στην είσοδο των Τεμπών. Κατά τον 14ο αι. η περιοχή υποφέρει από τους Καταλανούς, τον πόλεμο των δύο Ανδρόνικων, τους δυναστικούς αγώνες του Καντακουζηνού και τους Σέρβους.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής από την περίοδο αυτή είναι διάσπαρτα σε ολόκληρο τον νομό, τόσο στα πεδινά όσο και στους όγκους των δύο βουνών της, του Ολύμπου και των Πιερίων. Από την παλαιοχριστιανική εποχή έχουμε, μέχρι σήμερα γνωστά 3 μνημεία, δύο βασιλικές, η Α' και η Β', στο Δίον, και μια τρίτη στην ακτή της Λεπτοκαρυάς. Πιο σημαντική είναι η βασιλική Α' του Δίου γιατί, εκτός από τα ψηφιδωτά και τον πλούσιο γλυπτικό διάκοσμο, διατηρεί σπάνιες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες. Ακόμα στο Δίον, όπου κατά την αρχαιότητα ήταν το παμμακεδονικό Ιερό του Ολύμπιου Δία, βρίσκονται κάθε τόσο αρχιτεκτονικά μέλη και άλλο οικοδομικό υλικό που μαρτυρούν την ακμή του οικισμού κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Στην κυρίως βυζαντινή εποχή ανήκει το γνωστό κάστρο του Πλαταμώνα και η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κονταριώπισσα.

Από τη μεταβυζαντινή περίοδο έχουν σωθεί πολλά μνημεία, παρ' όλο που στα ορεινά κυρίως τα περισσότερα είναι εγκαταλελειμμένα. Στη Ρητίνη σώζεται η μονή του Αγίου Γεωργίου και οι ναοί του Αγίου Αθανασίου και της Αγίας Παρασκευής, επάνω από τη Σκοτίνα η εκκλησία του Χριστού, στο Αιγίνιο ο ναός του Πέτρου και Παύλου, στη Νέα Έφεσο, ο ναός του Προδρόμου και πολλοί άλλοι ναοί στο Λιτόχωρο, στο Δίον, στον Κολινδρό κλπ. Τέλος από τις πολλές μονές και τα ασκηταριά που υπήρχαν στον Όλυμπο αξίζει να μνημονευθεί η μονή Κανάλων, όπου μπορεί κανείς να δει ένα χαρακτηριστικό μοναστηριακό συγκρότημα, καθώς και το ασκηταριό στη Βροντού.

Νεώτεροι χρόνοι. Το 1389 οι Οθωμανοί προελαύνουν από τη Θεσσαλονίκη προς τον νότο και κυριεύουν το Κίτρος, πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της Πιερίας, οχυρωμένο από τον άλλοτε διοικητή της Θεσσαλονίκης και μετέπειτα αυτοκράτορα Μανουήλ Β'

Παλαιολόγο. Με την κατάληψη, την ίδια εποχή, και του κάστρου του Πλαταμώνα, ολοκληρώνεται η τουρκική επικράτηση σε όλη την Πιερία και στους προβούρους του Ολύμπου. Τα φρούρια επισκευάζονται (με ιδιαίτερη φροντίδα το παλιό, βυζαντινό και φράγκικο του Πλαταμώνα), για να στηρίξουν από τη μια μεριά τη νέα εξουσία και από την άλλη να ελέγχουν τα περάσματα από τη Μακεδονία προς τις θεσσαλικές πεδιάδες (τον ίδιο σκοπό έχει και η ανάλογη κατάληψη και οχύρωση του κάστρου των Σερβίων, το 1393). Μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης και την παγίωσή της σε όλη την ελληνική χερσόνησο, η περιοχή της Πιερίας αποτέλεσε ιδιαίτερη διοικητική επαρχία (καζά), που αργότερα ονομάστηκε καζάς της Κατερίνης, από τη μικρή τότε ομώνυμη κωμόπολη. Ο Πλαταμώνας περιελήφθη στις κτήσεις του τοπάρχη και κατακτητή της Θεσσαλίας Τουραχάν. Για μικρό διάστημα το φρούριο πέρασε σε βενετικά χέρια (Ιούλιος 1425), κατά την εποχή των επιχειρήσεων του Βενετού ναυάρχου Μικιέλ στη Χαλκιδική και στις ακτές της Πιερίας. Κατά τα τέλη του 15ου αι. οι Οθωμανοί υποχρεώνονται να ιδρύσουν στον Όλυμπο το πρώτο αρματολίκι της Μακεδονίας, ασφαλώς εξαιτίας της απείθειας των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι εξακολούθησαν να δημιουργούν προβλήματα στην τουρκική εξουσία σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Στις αρχές του 16ου αι. αναφέρονται οι πρώτοι κλέφτες στα ορεινά της Πιερίας · ο βίος του Αγίου Διονυσίου (που μόνασε πρώτα στη μονή Αγίας Τριάδας και αργότερα στην ομώνυμή του μονή, στον ανατολικό Όλυμπο) κάνει λόγο για τις διαφορές των Λιποχωρινών με εκείνους που κατέφευγαν στα κελιά, στα μετόχια και στους μύλους που έχτιζε ο όσιος επάνω στον Όλυμπο. Η ίδια πηγή παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την εκκλησιαστική και μοναστική κατάσταση σε όλη την περιοχή, από την κοιλάδα του Αλιάκιωνα έως τα θεσσαλικά Χάσια. Στα χρόνια αυτά χτίστηκαν και ιστορήθηκαν μερικές ενδιαφέρουσες εκκλησίες στο Λιπόχωρο και σε άλλες κωμοπόλεις της Πιερίας. Πληροφορίες εξάλλου για έντονη αντιτουρκική δράση των «κλεφτών» στην περιοχή του Βερμίου, των Πιερίων και του Ολύμπου προσφέρουν τουρκικά έγγραφα του ιεροδικείου Βέροιας των πρώτων δεκαετιών του 17ου αι. Κέντρο αυτής της δραστηριότητας είναι το αρματολίκι της Μηλιάς Πιερίων, γεγονός που οδηγεί τους Οθωμανούς (γύρω στο 1690) στην ολοκληρωτική καταστροφή του ομώνυμου χωριού και στη φυλάκιση των γυναικόπαιδων του.

Επαναστατικές αναταραχές σημειώνονται στα παράλια της Πιερίας και στην περιοχή του Πλαταμώνα κατά την εποχή του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768-1774. Κατά την εποχή μάλιστα των αγώνων των μεγάλων κλεφταρματολών Ζιάκα, Ζήδρου, Λάζου και Βλαχάβα, οι ορεινοί όγκοι των Πιερίων, του Ολύμπου και των Χασίων ήταν ουσιαστικά στην εξουσία των Ελλήνων ανταρτών, οι οποίοι τελικά υποχρέωσαν τις τουρκικές αρχές να χορηγήσουν μετά τον πόλεμο γενική αμνηστία, καθώς επίσης και να απαγορεύσουν τη διέλευση ένοπλων Τούρκων και Αλβανών από την περιοχή της Ελασσόνας στην περιοχή της Κατερίνης. Έξαρση της επαναστατικής δράσης των Ελλήνων της περιοχής Πιερίας παρατηρήθηκε και κατά τα τέλη του 18ου αι., όπως κατά την εποχή της δραστηριότητας (κλέφτικης και πειρατικής ταυτόχρονα, κατά το παράδειγμα του συντρόφου του Λ. Κατσώνη Ανδρίτσου) του αρματολού της Κατερίνης Γκέκα, που λήστευε τουρκικά караβάνια και εμπορικά πλοία. Με τους επιδρομείς συνεργάζονται και

οι κάτοικοι του Λιτόχωρου, που διάθεταν τα καράβια. Αυτό υποχρεώνει τον πατριάρχη Νεόφυτο να στείλει στις περιοχές του Κίτρου, της Καμπανίας, του Πλαταμώνα, των Σερβίων, της Πέτρας (των Πιερίων) κ.ά. αυστηρές συνοδικές εγκυκλίους, για να συγκρατήσει τους κατοίκους από την παρανομία.

Στις αρχές του 19ου αι. η Πιερία πέρασε στην επικράτεια του Αλή Πασά· περιλάμβανε την Κατερίνη (χωριό τότε ακόμα, με 140 ελληνικά κυρίως σπίτια και ένα Τούρκο αγά ως διοικητή) και έφτανε μέχρι το Ελευθεροχώρι, κοντά στο Λιτόχωρο. Περιηγητές της εποχής μιλούν για την οικονομική κατάσταση της περιοχής, που στηριζόταν στην καλλιέργεια του σπαριού κυρίως και στην εκμετάλλευση της πλούσιας πανίδας.

Την ίδια εποχή, μετά την έκρηξη της σερβικής επανάστασης, παλιοί οπλαρχηγοί των Πιερίων και του Ολύμπου αρχίζουν έντονη επαναστατική δράση (Γεωργιάκης Ολύμπιος). Γύρω στα 1806-1807 αναπτύσσει στα παράλια της περιοχής πειρατική δραστηριότητα ο Νικοτσάρας, ο οποίος τελικά βρίσκει τον θάνατο πολεμώντας στο Λιτόχωρο (τέλη Ιουνίου-αρχές Ιουλίου 1807). Κατά την εποχή της επανάστασης του 1822 στη Μακεδονία, η Πιερία έγινε πάλι κέντρο πολεμικών συγκρούσεων, με πρωτοστάτες τοπικούς οπλαρχηγούς (ιδίως το Διαμαντή Νικολάου). Ως βάση εξάλλου της επανάστασης του 1878 στη βόρεια Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε η περιοχή του Λιτόχωρου και κυρίως η κωμόπολη του Κολινδρού, όπου είχε τότε την έδρα του ο αρχηγός των επαναστατών επίσκοπος Κίτρου Νικόλαος.

Κατά τα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού, παρουσιάζεται στην περιοχή της Πιερίας έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Σε όλον τον καζά Κατερίνης ζούσαν τότε συνολικά 22.000 περίπου Έλληνες και 3.500 Τούρκοι. Η πρωτεύουσα είχε εξελιχθεί τότε σε μια ακμαία πόλη (με 3.700 κάτ., από τους οποίους οι 2.500 Έλληνες)· στο μεταξύ, είχε μεταφέρει την έδρα του εκεί και ο επίσκοπος Κίτρου. Γύρω στο 1877 λειτουργούσαν στην πόλη ελληνικά σχολεία. Στις αρχές του 20ού αι. συγκροτήθηκαν εκπαιδευτικοί και φιλόμουσοι σύλλογοι, οι οποίοι το 1905 κατόρθωσαν να ανεγείρουν το σωζόμενο ακόμα σήμερα ιδιόκτητο σχολικό κτίριο. Στον Κολινδρό ζούσαν 2.000 κάτοικοι περίπου, όλοι σχεδόν Έλληνες. Λειτουργήσαν ήδη από το 1871-1872 αρρεναγωγείο και παρθεναγωγείο, με περισσότερους από 200 μαθητές. Το Λιτόχωρο, αν και καταστράφηκε κατά την επανάσταση του 1878, αριθμούσε στις αρχές του 20ού αιώνα 3.000 κατοίκους περίπου. Και εδώ, όπως και στον Κολινδρό και στην Κατερίνη, συντηρούνταν σχολεία και εκπαιδευτικοί όμιλοι που τόνωναν την παιδεία της περιοχής. Έτσι, λίγο πριν από την απελευθέρωση του το 1912, ο καζάς Κατερίνης είχε να επιδείξει 19 σχολεία με 29 δασκάλους και 1.700 περίπου μαθητές. Από την εποχή των ανταλλαγών των πληθυσμών η Πιερία γνώρισε μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη, χάρη στις αφίξεις νέων και δραστήριων κατοίκων, κυρίως από περιοχές του Πόντου και της νότιας Ρωσίας.